

De vraag 'wat is historische kennis eigenlijk?' lijkt pretentieus wanneer de indruk wordt gewekt dat de vraagsteller het antwoord wel weet.¹ Maar ook een vragende die vermijdt de indruk te maken dat hij het antwoord in zijn zak heeft, kan op tegenwind van de kant van lezers en luisteraars rekenen. De vraag heeft immers alleen maar zin, indien er onduidelijkheid is in het werk van wetenschappelijke historici, wat dat nu precies inhoudt enz.² Spreekt dat werk dan niet voor zich zelf? Toen in de faculteit van sociale wetenschappen aan de universiteit van Amsterdam een conflict ontstond over de vraag wat politicologie is, viel daar de uitspraak: 'politicologie is wat politicologen doen'. Wat politicologen doen is als wat historici doen toch aanwijsbaar en daarmee zonneklaar.

Bovendien: wekt de toevoeging 'eigenlijk' aan de gestelde vraag niet de indruk dat door de verwarrende veelheid van verschijningsvormen heen gezocht wordt naar de eigen 'aard' of 'natuur' van historische kennis die verondersteld wordt achter de verschillende verschijningsvormen schuil te gaan? Kan men echter wel spreken van een eigen aard of algemeen wezen, dat achter die verschillende verschijningsvormen schuil gaat? Is de tegenstelling verschijning — wezen niet hopeloos verouderd?³

Historici worden door de vraag 'wat is geschiedkennis eigenlijk?' extra tegen de haren ingestreken wanneer ze zich er rekenschap van geven, dat die vraag naar het wezen of de aard ook nog normatief kan worden verstaan, in de trant van: wat zou historische kennis eigenlijk moeten zijn? Maakt de vraagsteller zich dan niet helemaal onmogelijk door een poging zich als een quasi-God boven historici te verheffen, hun harten en nieren te doorgronden, hun kwaliteiten goed te keuren, hun tekortkomingen in het licht stellen?

De hierboven vermelde politicologische vondst *mutatis mutandis* op historici toepassen, 'wetenschappelijke historische kennis is kennis zoals die door wetenschappelijke historici wordt beoefend' lost niets op. Want onmiddellijk rijst een nieuwe vraag: moeten we ieder die zich zelf wetenschappelijk historicus noemt ook als zodanig accepteren en de door hem aangeboden kennis als wetenschappelijke historische kennis beschouwen? Zo nee, wat voor criterium gebruiken we dan om binnen deze groep onderscheid te maken tussen lieden die in de beschouwing moeten worden betrokken en lieden die er buiten kunnen blijven?

Het boven vermeld politicologisch antwoord ziet voorbij aan het feit dat er

een veelheid van verschijningsvormen is, die zich allemaal als politicologie of als wetenschappelijke geschiedkennis aandienen, maar die onderling zozeer verschillen, ja zelfs elkaar bestrijden en verketteren, dat ze niet gemakkelijk onder een noemer kunnen worden gebracht en waarvan de vertegenwoordigers dat zelf ook niet willen. Wanneer politicologie betekent dat wat iedere willekeurige man of vrouw doet, die zichzelf politicoloog noemt, ontstaat er een absurde veelheid van betekenissen die niets meer zegt. Voor wie het dan onvermijdelijke gevolg van een absurde hoeveelheid van betekenissen afwijst, zit er niets anders op, dan de vraag te stellen naar de mogelijkheid om met goed recht voorkeur te geven aan de ene betekenis boven de andere. Dat geldt voor geschiedkennis als voor politicologie.

Dat zo'n poging tot bevoorkeuring niets met neoplatonisme te maken heeft, blijkt hieruit, dat ik nu op dit ogenblik niet eens kan uitmaken of voorkeur — als die al mogelijk is — voor één betekenis tot stand kan komen op grond van méér dan alleen een onderlinge afspraak over taalgebruik.

Laat ik een paar voorbeelden bezien van onderling conflicterende interpretaties van wetenschappelijke geschiedkennis. Terwijl een oude rot in het vak als H. Butterfield bekommernis om het heden nadelig acht voor echt wetenschappelijke historische kennis⁴ denken historici aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam daar kennelijk anders over. Immers men wil daar een opleiding voor historici tot stand brengen, die uitdrukkelijk op de huidige maatschappelijke vraagstukken is toegesneden. Die moeten van een historische achtergrond worden voorzien. Nog sterker in deze trant is het recente boek van Ger Harmsen en Bob Reinalda 'Om de bevrijding van de arbeid' geschreven. In een geschiedtheoretische verantwoording vooraf staat te lezen dat de auteurs hun historische arbeid zien als een bijdrage tot politieke bewustwording, als een openen van ogen voor de noodzakelijke strijd van arbeid tegen kapitaal, nu en in de toekomst.⁵ Fr. de Jong Edz., verbonden aan het Documentatiecentrum voor nieuwste geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam, heeft tegen I. Schöffers hoogleraar te Leiden een gelijke visie verdedigd.⁶ Dat Schöffers te Leiden met zijn terughoudendheid niet alleen staat blijkt uit het artikel van de Leidse geschiedtheoreticus J. v. d. Pot 'De zin van de beoefening van de geschiedenis'.⁷ Daarin wordt een maatschappij hervormende en politiek opvoedende taak voor historische kennis onomwonden als dogmatisch afgewezen. De enige les van de geschiedenis is dat ze geen lessen biedt aldus citeert hij Lucien Febvre, terwijl hij voor het onderstrepen van het dogmatisch karakter van geëngageerde historische kennis steunt op P. Valéry, L. Namier en R. Wittram.

Dat het engagement van historische kennis een moeilijke zaak is, blijkt uit het voorbeeld van L. J. Rogier. Tijdens zijn leven vervolgde hij Romeins

geëngageerde geschiedschrijving als een inquisiteur. Desondanks werd hij zelf, slechts enkele jaren na zijn dood, in het Tijdschrift voor Geschiedenis herdacht als een geleerde die geschiedschrijving bedreef onder invloed van een hartstochtelijk en gewaardeerd engagement. Rogier had blijkbaar meer met Romein gemeen, dan hij zich bewust kon maken.⁸

Om tot het debat tussen I. Schöffer en Fr. de Jong Edz. terug te keren: Helmut Seiffert merkte op, dat wanneer traditionele en marxistische historici het woord geschiedkennis in de mond nemen er zulke terminologische misverstanden een rol spelen dat men ternauwernood de indruk krijgt dat zij nog een gemeenschappelijke taal spreken. Het lijkt alsof zij elkaar met dezelfde woorden om de oren slaand, het toch over iets anders hebben.⁹

Het beschrijven van levens van grote mannen lijkt iets anders dan het natrekken van levensomstandigheden van massa's anoniemen, einführend verstehen iets anders dan proces-analyse. Bij K. Bertels wordt het kleurrijk zintuigen prikkelend verhaal in esthetisch verzorgd proza, eens hoogste aspiratie van de historici, gedegradeerd tot voorportaal waarlangs zij het echt wetenschappelijk laboratorium eerst betreden.¹⁰

Neem ook de vraag of historische kennis waardevrij beoefend kan worden en wanneer dat niet geheel mocht lukken of men het dan toch zo goed mogelijk moet proberen. Wie kennis neemt van de artikelen waarin M. C. Brands, H. W. von der Dunk en A. G. Weiler hun antwoord hierop formuleren, wordt eerder getroffen door onderlinge tegenstrijdigheid dan door overeenstemming.¹¹

M. C. Smit stelt naar aanleiding van Annales-historici de kwestie aan de orde of de menselijke vrijheid van kleine en grote man bij hen niet teloor gaat door de overmacht van de anonieme structuur. Hij eindigt zijn bijdrage aan 'de discussie over de plaats der geschiedenis' met het onderstrepen van het belang van ondermeer het 'oude vraagstuk' van 'vrijheid en noodwendigheid',¹² een probleem dat F. R. Ankersmit voorstelt op te lossen door het 'als een schijnprobleem te karakteriseren'. Het 'schijnprobleem' van determinatie en vrijheid¹³ keert bij dezelfde auteur een jaar later echter onopgelost terug als tegenstelling tussen wat historisch wel 'moest' enerzijds, en ethische redelijke verantwoordelijkheid anderzijds. Deze 'kern van de zaak' kraakt hij nu door een oplossing voor te staan waarvan hij zich tegelijk laat ontvallen dat ze door 'de geschiedenis van het westers denken' 'ondubbelzinnig' wordt weersproken.¹⁴ Het lijkt wel of je met geschiedenis en theorie daarvan werkelijk alle kanten op kan.

We zijn er aan gewend geraakt dat het begrip 'wetenschap' als politiek wapen wordt gehanteerd. Een onwelgevallige enquêteuitslag kan politiek onschadelijk worden gemaakt door er het etiket 'onwetenschappelijk' op te

drukken. Met het begrip 'historisch' is het niet anders gesteld. In de politiek getinte wetenschapstheoretische discussies aan de faculteit der sociale wetenschappen van de universiteit van Amsterdam werd het verwijt 'onhistorisch' herhaaldelijk als ploertendoder gehanteerd. Daarbij werd niet duidelijk op welk kritisch inzicht dat effectief geweld steunde. Een dergelijk normatief gebruik is niet nieuw. F. Engels veegt met de moraalfilosofie van L. Feuerbach de vloer aan, omdat zij als de categorische imperatief van Kant 'niet historisch' zijn zou.¹⁵ Dat heeft Engels er niet voor gevrijwaard kort geleden door S. Stuurman dezelfde tekortkoming aangewreven te krijgen. In diens ogen is 'Engels' poging tot weerlegging van Kant', met name van diens 'Ding-an-sich', 'al even onhistorisch als Kants constructie zelf'.¹⁶ Met Engels' natuur-dialectiek is het al niet beter gesteld.¹⁷ Hij heeft, zo lijkt het, de moeilijkheid 'historisch' te zijn wel wat onderschat.

Helemaal vreemd wordt het, wanneer het leerboek van E. Bernheim over de historische methode door H. Seiffert in een bepaald opzicht als onhistorisch wordt gediskwalificeerd.¹⁸ Hoe kan een leerboek dat tientallen jaren als een klassieke inleiding tot de historische methode beschouwd is, zelf toch in een bepaald opzicht als onhistorisch gewraakt worden? J. Romein maakt de paradox nog sterker wanneer hij de gehele geschiedwetenschap verwijt dat ze 'niet uit moedwil maar uit onkunde' 'onhistorisch geworden is'.¹⁹

Wat van dit alles te denken? Is een poging nodig om in deze verwarring helderheid te scheppen? Het belang daarvan lijkt niet te ontkennen. Het woord 'historisch' wordt duidelijk normatief gebruikt. Men moet historisch zijn, maar onderschat de daaraan verbonden moeilijkheden kennelijk nog al gemakkelijk. Men is soms 'onhistorisch' zonder er zelf erg in te hebben, zo lijkt het wel. Verschillende betekenissen van 'historisch' sluiten elkaar uit zodat ook de aanhangers van verschillende betekenissen in een permanente conflictsituatie met elkaar verkeren. Alleen al uit het feit dat het woord historisch als politiek wapen wordt gebruikt, dat er sociale en politieke veranderingen mee worden beoogd blijkt dat de consequenties van dit conflict niet tot collegezalen beperkt blijven.

Ook wie niet onmiddellijk in al deze dikwijls polemische kwesties partij wil kiezen kan juist omdat hij een blinde instinctieve apriorikeuze wil vermijden gebiologeerd raken door de vraag wat van wetenschappelijke geschiedkennis te denken. Wat is historische kennis eigenlijk?²⁰

Betreffende deze vraag verzekert H. I. Marrou ons dat alleen historici ze kunnen beantwoorden,²¹ terwijl R. F. Beerling beantwoording van zgn. eigenlijkeheidsvragen tot filosofie rekent.²² Laat ik me er niet druk over maken of dit zoeken naar een antwoord in het compartiment van de historici of dat van de filosofen thuis hoort. De vraag wat is filosofie eigenlijk, is zo mogelijk

nog verwarrender dan die naar de betekenis van historisch. De te volgen werkwijze ligt voor de hand: als ik niet dogmatisch en apriori één betekenis van historisch als de meest aangepaste en meest volledige aan het begin al wil invoeren, zit er niets anders op dan voorlopig eerst maar eens verschillende betekenissen inventariserend naast elkaar te stellen. Die inventarisatie gaat vooraf aan een poging om aan het eind van het onderzoek meerdere of misschien zelfs één betekenis boven andere te bevoorkeuren. Dat zal alleen kunnen aan de hand van een criterium dat zich binnen de vele betekenissen van 'historisch' openbaart. Want een buiten- of bovenhistorisch criterium heb ik – ondanks wat F. R. Ankersmit mij toedicht²³ – niet bij de hand.²⁴

Noten

- 1 Dit artikel is voorbereid in de doctoraalwerkgroep 'Romeinproject' in de faculteit van sociale wetenschappen aan de universiteit van Amsterdam. Studenten die aan inhoud en vorm bijdroegen zijn: F. Anzion, S. van den Bijl, Ch. Choenni, P. Graus, B. Koops, K. Okma, L. Thissen, J. Witteveen. Voor de verantwoordelijkheid tekent E. Vermeulen.
- 2 De overgang van 'historische kennis' naar 'wetenschappelijke historische kennis' geschiedt niet achteloos. In een volgend artikel blijkt al gauw dat historische kennis 'wetenschappelijke' – wat dat dan ook mag betekenen – kennis zijn wil.
- 3 Kolakowski (L.), *Positivist philosophy from Hume to the Vienna circle*. Harmondsworth, 1972, 13–16; 'Een diepgaand nominalisme siert het brevet van de pretentieuze bescheidenheid van de wetenschap'. Aldus Bertels (K.), *Geschiedenis tussen structuur en evenement*. Amsterdam, 1973, 280. Over dit boek ontstond een polemiek tussen Otterspeer (W.) en Ankersmit (F. R.) in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976) 82–93. Bij Otterspeer vindt men tevens vermeld de reacties op Bertels van van Benthem van den Berg (G.), Brands (M. C.), von der Dunk (H. W.), Schöffner (I.), alsmede een reactie van Bertels. Zie ook de recensie van Bertels door Bakker (R.) in *Acta Politica*, 11 (1976) 258–264. Otterspeer verweet Ankersmit dat hij met 'onwelwillende vinnigheid' er op uit was in een 'anti-Bertels' 'punten te scoren' (Otterspeer (W.), 82, 83). Ankersmit had zich hiertegen goed kunnen verweren met de elders door hem onderschreven stelling dat argumenta ad hominem, over de psychische structuur van een auteur b.v., in de wetenschap niet thuis horen. Zulke argumenten – hij noemt ze 'buiten-wetenschappelijke zaken' – kunnen 'nooit als argument gelden voor de juistheid of onjuistheid van het' door een auteur 'betoogde' (Ankersmit (F. R.), *Over geschiedwetenschap en historisch besef*, in: *Veranderingen in de geschiedwetenschap*. O.S.G.N. wetenschappelijke publicaties, no. 1, 1973, 33). Desondanks speelt hij het irrelevante argument terug naar Otterspeer in de trant van 'wat je van mij zegt ben je zelf' (B.M.G.N. 91 (1976) 92). Wie zich amuseerde met de speels ironische schrijfrant van Ankersmit voelt lichte verbazing als blijkt dat hij zelf in een discussie betrokken, fluks met de klomp in de hand staat.

De polemiek indertijd rond de theoretische geschiedenis van Jan Romein kreeg zo'n bitter karakter en leverde wetenschappelijk gezien zo weinig op, doordat critici bedenkingen tegen de theoretische geschiedenis veelvuldig vermengden met pogingen tot analyse van zijn psychische structuur (Romein (J. M.), *In de hof der historie*.² Amsterdam, 1963, 18, 19). Het is merkwaardig dat wetenschapstheoretici een generatie later niet ontgroeid blijken aan het hanteren van het soort argumenten die politieke discussie al zo dikwijls verontreinigen en ongenietbaar maken.

Volgens de theorie van F. R. Ankersmit zelf, zijn zulke argumenten wetenschappelijk irrelevant. Als irrelevant kunnen ze alleen bij de buitenwacht indruk maken. In theorie maakt hij kennelijk onderscheid tussen wetenschap en wedijver voor de tribune.

- 4 E. H. Carr merkt op dat H. Butterfield tijdens W. O. II deze mening niet consistent heeft kunnen handhaven (Carr (E. H.), *What is history?*⁸ New York, 1965, 51. Dit boek werd besproken door Price (J. M.) in *History and Theory*, 3 (1963) 136—145.
- 5 Harmsen (G.), Reinalda (B.), *Voor de bevrijding van de arbeid*. Nijmegen, 1975, 15—21.
- 6 Althans hij verwoordde zijn gevoel van behaaglijkheid over op één lijn liggende marxistische politieke aspiraties en wetenschappelijke activiteit. *Vrij Nederland*, 24-3-1973. 13, 15.
- 7 Van der Pot (J. H. J.), *De zin van de beoefening der geschiedwetenschap in Veranderingen in de geschiedwetenschap*. O.S.G.N. wetenschappelijke publicaties no. 1, (1973) 20, 21, 23. Deze bundel werd besproken door Offringa (C.), Plaatsbepaling in de strijd. *B.M.G.N.* 89 (1974) 62.
- 8 Bornewasser (J. A.), *Geschiedwetenschap en engagement bij L. J. Rogier (1894—1974)*. *Tijdschrift voor geschiedenis*. 87 (1974) 443—459.
Bij Rogier was de praktische geschiedschrijving als bij Romein geëngageerd. Hij bestreed Romeins engagement niet als een ander engagement tegenstrijdig aan het zijne, maar als een engagement tout court, als zodanig onverzoenlijk met wetenschappelijke geschiedkennis.
- De theorie waarmee Rogier Romein als theoreticus en als praktisch geschiedschrijver veroordeelde, was blijkbaar in het geheel geen reflectie op de door Rogier zelf beoefende praktijk. Was deze theorie voor Rogier meer dan een lege vorm geweest, had hij deze ook als interpretatie van praktijk au sérieux genomen, dan had hij deze toch behalve op Romein, ook reflex op zichzelf toegepast.
- 9 Seiffert (H.), *Einführung in die Wissenschafts-Theorie*. 2, München, 1973, 6.
- 10 Bertels (K.), *Geschiedenis tussen enz.* 23.
- 11 Von der Dunk (H. W.), Waardevrijheid en geschiedenis, in: de Boer (Th.) en Köbben (J. F.), *Waarden en wetenschap*. Bilthoven, 1974, 200—222; Brands (M. C.), Over de waarde van waardeoordelen: een reactie op Junker en Von der Dunk, in dezelfde bundel 223—231; Weiler (A. G.), Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpuntbepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neo-marxisme, *B.M.G.N.* 90 (1975) 189—225.
Het lijkt zinvol deze drie standpuntbepalingen in een kort artikel met elkaar te vergelijken.
- 12 Smit (M. C.), Kanttekeningen bij de huidige discussie over de plaats der ge-

- schiedenis, in: *Veranderingen* O.S.G.N. 57, 59.
- 13 Ankersmit (F. R.), *B.M.H.G.* 88 (1973) 81.
- 14 Ankersmit (F. R.), *Over geschiedwetenschap enz.*, 31–36.
- 15 Engels (F.), Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen Deutschen Philosophie, in Marx (K.), Engels (W.), *Werke* 21, Dietz Verlag, Berlijn, 1972, 286, 289, 290.
- 16 Stuurman (S.), De crisis van de neopositivistische wetenschapstheorie, *de Gids*, 131 (1976) 279.
- 17 Idem, 261: 'Engels stelt namelijk een aantal "dialectische wetten" op, waardoor de algemene vorm van de natuurprocessen gegeven zou zijn. Deze algemene vormbegrippen, die voor eens en altijd moeten gelden' krijgen 'het karakter van een tijdloze vormstructuur'. 'Het poneren van absolute, onhistorische vormbeginselen' acht Stuurman 'een typisch kenmerk van het filosofisch idealisme'.
- 18 Seiffert (H.), *Einführung*. 2. 140, 141.
- 19 Romein (J.), *In de hof der historie*.² Amsterdam, 1963, 48, 49.
- 20 Een van de mogelijke antwoorden heb ik beproefd door de betekenis: 'verhalende contractieve kennis van het singuliere' te onderzoeken. Het betoog komt in één stelling samengevat, neer op het volgende: beklemtoning van historische kennis als verhalende contractieve kennis van het singuliere, vooronderstelt dat de abstracte algemene begrippen waarmee het singuliere kan worden beschreven probleemloos gereed liggen. Deze vooronderstelling gaat echter niet op. De strijd over de algemene begrippen waarin het historisch proces beschreven moet worden is even fel als, en houdt verband met de strijd om de betekenissen van 'historisch'. Vermeulen (E.E.G.), *Historisch? twee opstellen over de aard van de geschiedkennis*. Amsterdam. 1972. Dit boek werd gerecenseerd door Ankersmit (F. R.), *B.M.H.G.* 88 (1973) 80–87, Chappin (M.), *Streven*, 102 (1973) 927–928, en van der Pot (J. H. J.), *Tijdschrift voor geschiedenis*, 86 (1973) 575–576.
- Het is bekend dat K. Popper sceptisch staat ten opzichte van pogingen tot begripsverheldering, die zijns inziens gemakkelijk tot steriele analyse en verbalisme voeren. G. Harmsen zou zeggen tot 'scholastiek'. Het gaat volgens Popper niet zozeer om de betekenis van woorden maar om de zaken die daarmee bedoeld worden. Taal is een instrument. Eenzijdige concentratie op begripsanalyse doet hem denken aan een schrijnwerker die als maar bezig blijft zijn ene stuk gereedschap aan het andere scherp te maken in plaats van er het hout mee te bewerken. Het hout van de meubelmaker is als de realiteit waar de wetenschapsman op af moet. Maar wat blijkt nu? Zelfs de auteur van een populariserend boekje over Popper als B. Magee, kan er blijkbaar niet langs heen, als hij over diens realisme spreekt ter vermijding van misverstand aan te geven in welke betekenis het woord 'realisme' hier moet worden genomen. Niet bedoeld is het realisme van Scotus en Anselmus maar realisme 'in to day's sense of the word, the sense of believing that a material world exists independently of experience' (Magee (B.), *Popper*. Londen, (1974) 52). En wat doet Popper zelf, als hij zich afvraagt wat eigenlijk onder wetenschap moet worden verstaan? Begripsanalyse hoeft niet per se te blijven staan bij het definiëren van een begrip met behulp van andere, doch kan ook een begrip tegenover een bepaalde ervaring plaatsen en de afspraak voorstellen dit begrip precies en alleen aan deze ervaring te koppelen.
- 21 Marrou (H. I.), Qu'est-ce que l'histoire?, in: Samaram (Ch.) *l'Histoire et ses*

méthodes. 1961, 4.

- 22 Elders (F.), *Filosofie als science-fiction; debatten met Nederlandse filosofen*. Amsterdam, 1968, 62.
- 23 Het mij toegedichte metafysisch standpunt 'van de Platonische variëteit' is niet de enige onjuiste interpretatie door Ankersmit (Ankersmit (F. R.), *B.M.H.G.*, 88 (1973) 82). Het rechtzetten van alle misverstanden lijkt onbegonnen werk. In volgende artikelen zal ik in noten terloops enkele pogingen tot opheldering doen. Eén voorbeeld mag hier volgen: in opstel 1 constateer ik als feit dat historici vrije creatieve transcendentie veelvuldig als grondcategorie van het historisch proces poneren. In opstel 2 komt behalve het onvermijdelijke ook het problematische van algemene begrippen aan de orde. In het kader daarvan vraag ik mij dan af of historici wel hebben aangetoond dat het door hen gehanteerde begrip 'vrije creatieve transcendentie' geen lege verzameling is. Bete- kent dit nu, zoals Ankersmit zegt, dat ik een door mijzelf 'eerder ingenomen standpunt' 'onverwachts' in twijfel trek (Ankersmit (F. R.), *B.M.H.G.*, 88 (1973) 80)? Een theorie die ik als onder historici aanwezig constateer, heb ik daarmee nog niet voor mijn rekening genomen. Elders blijkt Ankersmit dit onderscheid goed te kennen.
Het gebeurt ook dat hij met een slechts methodische opschorting van oordeel geen genoegen neemt. Hij noemt dan mijn 'aarzeling wat hypocriet' (Anker- smit (F. R.), *B.M.H.G.*, 88 (1973) 86).
- 24 Integendeel: vind ik de betekenis van het woord historisch al moeilijk, bij de nochtans door historici veelvuldig gebruikte woorden 'bovenhistorisch', 'meta- historisch', 'transhistorisch' weet ik in de verste verte niet aan welke betekenis zinvol te denken. Bij voorbeeld: Brands (M. C.), *Historisme als ideologie*. Assen, 1965, 229, 230, 234. In de literatuurlijst van in noot 21 vermeld *Histo- risch?* nrs. 18, 20, 42 en 72, vindt men verwijzingen naar de polemiek rond dit boek van Brands, vooral opgeroepen door kritiek van H. W. von der Dunk.